

אודיסאה הודית: אסכולת ה-Subaltern, מהיסטוריה חברתית ללימודי תרבות¹

סם קפלן

כיצד יכולים היסטוריונים להבין ולפרש הבדלים בתוך חברה ובין חברות? אילו אינטרסים עומדים מאחורי הגדרות ההבדלים? מהן הראיות ה'היסטוריות' המוכיחות הבדלים אלו ומדוע דווקא ראיות אלו? ומרגע שידע היסטורי הופך לחלק מקנון אקדמי, איזה שימוש נעשה בו, ועל ידי מי? כל השאלות הללו מעסיקות היסטוריונים הרואים עצמם מגויסים למען חברה צודקת יותר. להשגת מטרה זו התמסרו החוקרים הללו לגאולת ההיסטוריה של אוכלוסיות משועבדות מבחינה כלכלית ופוליטית. משימתם כהיסטוריונים היא לתעד את התודעה הפוליטית של אוכלוסיות כפיפות ולנסות להעניק להן את האמצעים לייצוג עצמי, כלומר 'להשמיע את קולן'. מטרת אלה מנוגדות להיסטוריוגרפיה קונבנציונלית, הבוחנת את עלייתן ואת התפתחותן של מדינות ריבוניות ומתמקדת, כפועל יוצא מכך, באינטרסים ובתחרות בין אליטות. ואכן, האקדמיה מיסדה דרך מקובלת לדיון בשינוי ובהמשכות, להתייחסות מסוימת למסורות ולזיכרונות, לבניית נרטיב של תהליכים סוציו-היסטוריים מנקודת המבט של המדינה. במילים אחרות, כיוון שההיסטוריה של המעמדות השליטים באה לידי מימוש במדינה, ערכי המדינה הדומיננטיים הם שהכתיבו, ברוב המקרים, את אמות המידה הקובעות מה נחשב היסטורי (Guha 1996: 12). בפועל מתבטא הדבר לעתים קרובות בכך שמסמכים מתוארכים ומעוגנים בתפיסה משפטית, אשר נכתבו עבור האליטה הפוליטית, הם שמספקים את הבסיס לשחזור העבר של חברה עבור רוב ההיסטוריונים. אין תמה, אפוא, שבנרטיבים ההיסטוריים של המדינה, נזקפות תמורות היסטוריות חשובות לזכות קבוצות שליטות בחברה, בשעה שתפקיד המיעוטים הפוליטיים (דוגמת נשים ופועלים) מוצג כשולי. ההטיה הזאת – ראיית ההיסטוריה באספקלריה של האליטות – בולטת עוד יותר בתיאור התפקיד שממלאים איכרים ביצירת ההיסטוריה הפוליטית של אומה.

1 חיבור זה מוקדש לעמיתה שלי מינה אנר (Mine Ener) ז"ל, אשר הפנתה את תשומת לבי לחשיבות מאמרה של רוזלינד א'הנלון. כמו כן אבקש להודות גם לאורית יקותיאל על עזרתה בתרגום לעברית. להלן אשתמש במונח 'לימודי כפיפים' לציון תחום המחקר העוסק באוכלוסיות הכפיפות (subaltern), ובמונח 'חוקרים' היסטוריונים של לימודי כפיפים' לציון חברי האסכולה העוסקת בחקר אוכלוסיות אלה (Subaltern Collective).

סם קפלן

תחילה במערב המתועש, ולאחר מכן בשאר העולם, הפך מעמד האיכרים לסמל של שלמות ואחדות לאומית. הרטוריקה הלאומית הזאת מדירה את האיכרים פעם אחר פעם מהפעילות הכלכלית והפוליטית. 'אורח החיים הפסטורלי' שלהם מונע מהם, כביכול, כל אפשרות להשפעה ממשית על המדינה (Williams 1973). ההיסטוריה והתרבות של החברות הכפריות נתפסות במונחים מהותניים כגון תת-התפתחות, עוני, פולקלור ודתיות, וכך ההיסטוריה עוקפת את האיכרים. על פי היגיון זה, רק דמויות בעלות השפעה בזירה הציבורית (פוליטיקאים, פקידים, עיתונאים ומשכילים) הן ש'עושות היסטוריה', ואילו האיכרים נותרים במידה רבה שקועים במסורות מתמשכות.

ההתייחסות לאיכרים כסמן לטוהר האומה, אך כחסרי קול בתוכה, אפינה גם את ההיסטוריוגרפיה ההודית. מעמד האיכרים מזוהה לעתים קרובות עם הודו בלתי-מפולגת בעלת 'עצמיות אחידה ורצון יחיד' – אותה הודו שהאליטה הבורגנית הובילה לשחרור משלטון הבריטים ולריבונות (Prakash 1990: 389). המסורת ההיסטוריוגרפית הזאת חפה מכל אזכור של חלוקות אתניות, דתיות וחברתיות, לא כל שכן ממאבקים מעמדיים. האידאולוגיה הלאומית מצדיקה את אחיזתה הפוליטית הבלעדית של הבורגנות ההודית באוכלוסיות הכפריות, ובאותו זמן משמרת אחדות פוליטית למרות אורחות חיים סוציו-אקונומיים שונים. כל נרטיב אחר מערער את אחיזתה של אידאולוגיה זו. הקביעה כי איכריה של הודו לא מילאו תפקיד משמעותי כלשהו בתנועות אנטי-קולוניאליות שהתנגדו לבריטים משתלבת עם תפיסה של הודו המסורתית, שהחברה בה מאורגנת לפי קסטות ושייכת לעולם רוחני וחברתי המנותק מהמציאות החילונית הבורגנית. לפיכך חסרה החברה הזאת מודעות פוליטית, ומכאן שרק לבורגנות הלאומית היכולת המוסרית והאינטלקטואלית לעצב את ההיסטוריה ההודית ולכתוב אותה. יתר על כן, באמצעות מוסדות מדינה, לרבות האקדמיה, היה בידיה כוח רב יותר לנסח ולהפיץ את רעיונותיה ביחס לעבר ולהווה.

כדי לתקן את חוסר האיזון הזה בהיסטוריוגרפיה ההודית, מתאמצת קבוצת החוקרים המזהים עצמם עם כתיבת היסטוריה של כפופים לספר את סיפורן של אותן אוכלוסיות, שמעשיהן וקולן נעלמו מגרסת האליטות להיסטוריה הקולוניאלית

---

2 העמדת הודו 'רוחנית' ו'היררכית' כנגד אירופה 'חילונית' ו'שוויונית' תאמה סוג של מחקר ששם לעצמו למטרה להסביר את היעדרה, לכאורה, של מחשבה ביקורתית ביחס לעבר בהודו ובמקומות אחרים מחוץ למערב (Dumont 1970; ראו גם Brown 1988).

והלאומית. המונח 'subaltern' הושאל מהתאורטיקן והאקטיביסט המרקסיסט האיטלקי אנטוניו גרמשי (Antonio Gramsci, 1891-1937).³ בספרו *Selections from the Prison Notebooks* (מבחר מתוך מחברות הכלא), חיבור שנעשה נגיש לעולם דובר האנגלית בשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים, בחן גרמשי את השאלה מדוע לא עלה בידי הפרולטריון האיטלקי (ה'כפיים') להתארגן נגד המעמדות השליטים. את הצייתנות הפוליטית בקרב הפועלים הוא ייחס לא רק לכפייה (מצד המשטרה והצבא, למשל), אלא גם ל'הגמוניה' (hegemony) – אותם מוסדות כגון בית הספר והכנסייה, היוצרים הסכמה עם הסדר הקיים. די אם נאמר כאן שגרמשי לא התעניין במעמדות השולטים במדינה ובחברה. הוא שאף לגלות את הדרכים השונות שבהן התנגדו עובדים למבנים הגמוניים וחתרו תחתיהם. לצורך כך הוא טען כי ההגמוניה לעולם אינה ממומשת לחלוטין, וגם אינה בת קיימא ויציבה. אדרבה, היא מולידה סדרות של רעיונות סותרים ודו-משמעיים בקרב אוכלוסיות נשלטות מבחינה פוליטית וכלכלית. ההגמוניה, טען גרמשי, חשופה באופן מתמיד ליצירת הגמוניות-נגד (counter-hegemony) – קבוצות ורעיונות חלופיים שבכוחם לערער על הסדר השליטי. האתגר שהציב גרמשי בפני מרקסיסטים שראו אתו עין בעין היה לגלות מתוך עדויות לוקות בחסר ומקוטעות את ההשקפות הביקורתיות של קבוצות חלשות מבחינה פוליטית וכלכלית.

'פוליטיקה של העם': כלכלה וחברה

רעיונותיו של גרמשי על הגמוניה והגמוניות-נגד מצאו אוזן קשבת אצל אותם חוקרים שהתעניינו בקשר שבין תרבות עממית לאופני ייצור בקרב מעמדות פשוטי העם באנגליה, במיוחד בקרב קבוצת ההיסטוריונים המרקסיסטים הבריטים, שעם חבריה נמנו ריימונד ויליאמס (Williams), אריק הובסבאום (Hobsbawm), כריסטופר היל (Hill) וא"פ תומפסון (Thompson). ארבעת ההיסטוריונים הללו ערערו על ההנחה שלפיה מעמד הפועלים מקנא בערכים הבורגניים, מחקה אותם ובסופו של דבר מאמץ אותם. כדי להפריך את 'אפקט החלחול' (trickle-down effect) – הרעיון שלפיו תפיסת העולם הבורגנית 'מחלחלת' אל הפועלים – הם

3 גרמשי השתמש במונח 'subaltern' כדי לציין את הפרולטריון שקולו לא נשמע, מאחר שמקומו נפקד מבחינה מבנית מן הנרטיב הקפיטליסטי (גרמשי בילה את רוב חייו הבוגרים בכלא, וכדי להערים על משטר צנזוריאלי שהתנגד לפוליטיקה מעמדית, הוא השתמש במונח 'כפיף' במקום 'פרולטריון').

סם קפלן

חקרו את 'ההיסטוריה מלמטה' ופעלו לשחזור ההתנסויות, הערכים החברתיים והתרבות הפוליטית של אנשים עובדים (Thompson 2001). חשיבות מיוחדת נודעה לחיבורו של תומפסון *The Making of the English Working Class* (1963), מחקר על התפתחות התודעה המעמדית של הפרולטריון בקרב פועלים באנגליה של המאה השמונה-עשרה. נקודה מרכזית בתזה של תומפסון היא ההתייחסות למעמד חברתי כתהליך היסטורי ולא כישות נתונה. 'יש להבין את התגבשות מעמד הפועלים בהקשר להיסטוריה הפוליטית והתרבותית ולא רק בהקשר להיסטוריה כלכלית' (Thompson 1963: 194). מתוך טענה זו הוא פיתח את המושג 'הכלכלה המוסרית' (moral economy), קרי אותם ערכים המתייחסים לרווחת הציבור ולפעילות כלכלית מוסרית. ערכים אלו, שזכו להכרה ציבורית, יכלו להניע פעולות קולקטיביות של עובדים. תומפסון השתמש במקורות כגון פולקלור, שירים, חגיגות ציבוריות וטקסים עממיים - מקורות שלא נבחנו עד לאותה עת - כדי לחשוף כיצד ערכיהם החברתיים והתרבותיים של העובדים תורגמו למאבק. הוא הראה כיצד עובדים קדם-תעשייתיים יצאו נגד נוהגי שוק חדשים (קפיטליסטיים) באנגליה בין 1780 ל-1830. כתוצאה מן התמורות הכלכליות שעברו, למדו הפועלים לחוות את עצמם כ'מעמד' בעל אינטרסים וציפיות הנבדלים מאלה של האצולה או של המעמד הבינוני. מבחינתם של תומפסון וחוקרים אחרים שהיו שותפים לדעותיו הייתה זו חובתם הפוליטית להצביע על התנגדות מתמדת של ההמונים לקפיטליזם ולניצול כלכלי ופוליטי.

הניסיון לייצר נרטיבים היסטוריים שבמרכזם האוכלוסיות החלשות יותר מבחינה פוליטית וכלכלית השתלב היטב בפוליטיקה הרדיקלית שרווחה בחברות המערביות המתועשות בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים.⁴ עמדות אלו משכו אליהן גם חוקרים לא-מערבים אשר הסתייגו מהמקום שניתן לחברות כפריות בהיסטוריוגרפיה של האליטות. הללו ביקשו להראות שהאיכרים לא היו נתינים פסיביים שגורלם השתנה בעקבות יוזמות של מדינאים או בשל אופני הייצור הקפיטליסטיים, אלא שהם פעלו באופן עצמאי ובנפרד מן האליטות הקולוניאליות והפוסט-קולוניאליות.

המאמץ ליצור נרטיבים היסטוריים, שהתמקדו באוכלוסיות החלשות יותר מבחינה פוליטית וכלכלית, התאים במיוחד לחוקרים שעסקו בחברות איכרים

4 פוליטיקה זו נודעה בזמנה בשם 'פוליטיקה של העם'.

בדרום אסיה, קרי חוקרים של לימודי כפיפים⁵ למותר לציין שהם היו מודעים היטב להבדלים הניכרים בדינמיקה החברתית והפוליטית בין אנגליה של המאה השמונה-עשרה להודו הקולוניאלית. המושגים 'מעמדות' או 'תודעה מעמדית' לא מתאימים לתיאור חברות אגרריות, שבהן המשיכו להתקיים הנאמנויות המסורתיות לקסטה, למשפחה ולאזור. למרות זאת, המושג 'כלכלה מוסרית' של תומפסון עלה בקנה אחד עם תפיסתם ההיסטוריוגרפית והפוליטית, ויושם במחקריהם על האיכרים. בהקשר של דרום אסיה קיבל המונח משמעות שונה מזו שהייתה לו בהקשר של אנגליה הטרומטעשיית של תומפסון. ההיסטוריונים של לימודי הכפיפים השתמשו במושג כדי לציין דרכים ייחודיות ונבדלות מאלו של האליטות הקולוניאליות או הפוסט-קולוניאליות בדרום אסיה. יתר על כן, הם הראו כי מערכת הערכים הייחודית לאיכרים היא שעומדת מאחורי הפעולות היומיומיות שלהם ומעצבת את מחשבתם ואת התנהגויותיהם הפוליטיות. בהעניקם לאיכרים תודעה פוליטית אוטונומית, קראו היסטוריונים של לימודי כפיפים תגר על שתי דעות רווחות לגבי מרידות איכרים במהלך השלטון הבריטי בדרום אסיה. ראשית, הם דחו את התפיסה שלפיה השתתפות של איכרים בתנועות מרד ובתנועות מהפכניות הייתה 'ספונטנית ולא מאורגנת', כפי שטענו הפקידים הבריטיים (Guha 1983: 1). חברי אסכולה היסטורית זאת הראו כיצד פעלו האיכרים נגד השלטון הקולוניאלי מימיו הראשונים, ואף יותר מכך, האיכרים הם שהכתיבו לא פעם את סדר היום הפוליטי, בין אם בצורת ועדות שפעלו למען תיקון עוולות בין אם בצורת מרד של ממש נגד השלטון. מכאן יש לפרש את התעודות הבריטיות המתייחסות להתקוממויות הללו לא כמקורות אובייקטיביים העומדים בפני עצמם, אלא דווקא כמגננה קולוניאלית אל מול יוזמות של כפיפים. או, כפי שהציע רַנְגִ'יט גוהה (Ranajit Guha), יש לקרוא את המסמכים הרשמיים כ'פרוזה של התקוממות-נגד'. מן העמדה האקדמית הזאת משתמע שאת השגתה של עצמאות פוליטית יש לזקוף לזכות האיכרים; ההיקף העצום של התנגדות זו הוא שהוביל את הבריטים לוותר בסופו של דבר על שליטתם בדרום אסיה.

כדי להראות את הקשרים ההדוקים בין התנאים הכלכליים של האיכרים, האוטונומיה התרבותית שלהם והתנועות האנטי-קולוניאליות פנו החוקרים של לימודי כפיפים למקורות שעד כה לא נעשה בהם שימוש (למשל עלונים, דיווחים

5 יצוין כי תומפסון נבחר ב-1976 לכהן כנשיא הקונגרס ההיסטורי ההודי (Indian Historical Congress).

סם קפלן

על שערוריות ושמועות בכפרים ויומנים של פועלים). תפנית זו לכיוון היסטוריה חברתית של מעמד האיכרים ניכרה בבירור בשלושת הגיליונות הראשונים של כתב העת *Subaltern Studies*. כך, למשל, שהיד אמין (Shahid Amin) בדק חובות כספיים בקרב מגדלי קנה סוכר בתחילת המאה העשרים; גיאן פאנדיי (Gyan Pandey) דן באלימות קהילתית בצפון הודו לאחר מלחמת העולם הראשונה; פארטהה צ'אטרג'י (Partha Chatterjee) פיתח את מושג דגמי הכוח כדי לדון בקשר שבין קהילתיות ליחסים אגרריים; דיפש צ'קרברטי (Dipesh Chakrabarty) כתב על השתתפותם של פועלי יוטה באיגודים מקצועיים; סומיט סרקאר (Sumit Sarkar) כתב על אי-שיתוף פעולה מצד עובדים כסוג של התנגדות לשלטון הקולוניאלי הבריטי. המאמרים והמונוגרפיות שייצרה אסכולת לימודי הכפיים בנושא קבוצות שוליים והנרטיבים האנטי-הגמוניים שלהן ניסו להבליט את התהליכים ההיסטוריים של שינוי ויחסי כוחות (כלומר קבלה, התרסה, משא ומתן) בדרום אסיה.

'פוליטיקה של זהות': תרבות וייצוגים

כבר באמצע שנות השמונים של המאה העשרים החלו ההיסטוריונים של לימודי כפיים לפקפק בתקפות התאורטית הבלתי-מעוררת של התאוריה המרקסיסטית בדבר מהלך ההיסטוריה. הם הסתייגו במיוחד מתאוריה שביססה את העשייה ואת התודעה הפוליטית של אוכלוסיות נחותות על גורמים כלכליים. אחת הסיבות החשובות להסתייגותם הייתה הספציפיות ההיסטורית והתרבותית של תפיסתו של קרל מרקס לגבי כלכלה וחברה. כמו בני תקופתו במאה התשע-עשרה התייחס מרקס לניסיון המערבי – ניסיון של חברה מתועשת מודרנית – כהסבר להיסטוריה של שאר העולם. הטלאולוגיה הכלכלית והפוליטית שהציעו חוקרים מרקסיסטים התייחסה לתהליכים קפיטליסטיים שעברו אידאליזציה ומקורם בחברות צפון אטלנטיות, ומכאן שלא הייתה ישימה לחברות לא-מערביות.⁶

6 בעייתית במיוחד הייתה תפיסתו של מרקס בדבר 'אופן ייצור אסיאתי', אשר הניחה כי חברות לא-מערביות עוברות מעט מאוד תמורות היסטוריות משמעותיות, אם בכלל, מאחר שלא חלו אצלן שינויים מהותיים בכלכלה. על הנרטיב חובק הכול של אופן ייצור כהיסטוריה, שדוגמה לו היא תאוריית 'המערכת העולמית' (Wallerstein 1974), ראו Young 1990. להמחשה מתאימה של מגבלות אופן הייצור הזה בהקשר העוסמאני ראו Islamoglu and Keyder 1987.

הנקודה הבעייתית בעיני החוקרים של לימודי כפיפים הייתה נרטיבים גורפים ביותר של תיעוש, חילון וכינון מדינה שנבנו על בסיס פרדיגמות אקדמיות מערביות. אך יותר מכך הם יצאו נגד מושגים אנליטיים שהתעלמו מהיבטים לשוניים וחברתיים, כלומר נגד אותן תפיסות בנוגע למדינה, לחברה האזרחית, לתיעוש, לשוק ולמשפחה שהתקבלו כמובנות מאליהן. מושגים לעולם אינם חד-משמעיים; נהפוך הוא, הם היסטוריים ואידאולוגיים מעצם טבעם. משמעותם משתנה תמיד בשילוב עם או בתגובה למשאבים תרבותיים, חברתיים וכלכליים, שכולם קשורים קשר הדוק ליחסי כוחות בתוך חברה נתונה ובין חברות. לפיכך יש להתייחס אל הנחות היסוד של צורות הידע המערביות, שהשתמשו בהן כדי להבדיל את המערב משאינו מערבי, כמושאים למחקר היסטורי, ולא כשיטות אובייקטיביות לחקר ההיסטוריה של חברה מסוימת.

מהלך הבחינה מחדש של התשתית האפיסטמולוגית שעליה עומדת ההיסטוריה הקולוניאלית והפוסט-קולוניאלית של דרום אסיה צמח בד בבד עם ההתעניינות הגוברת של חוקרים ברחבי העולם בקשר שבין ייצוגים, מוסדות חברתיים וידע. עניין זה התעורר במקביל להתרחקות מן העיסוק ב'פוליטיקה של העם' לטובת עיסוק ב'פוליטיקה של זהות' וב'פוליטיקה של שונות'. בארצות הברית הוגדרו פוליטיקות אלה על ידי המונח 'רב תרבותיות' (multiculturalism). הדגש הוסט עתה מההשלכות של תהליכים סוציו-כלכליים לניסיון להבין כיצד גברים ונשים משתמשים באידאולוגיות ובצורות ידע מרובות כדי לבסס מגוון טענות לשוניות, אתניות, דתיות, מגדריות או על-לאומיות.

הרעיון שיחסים חברתיים וזהויות הם תלויי נסיבות היסטוריות ונזילים קסם אף הוא להיסטוריונים של לימודי הכפיפים, שרבים מהם מלמדים באוניברסיטאות אמריקניות. לא היה די בגורמים כלכליים כדי להסביר את עליית המפלגות הדתיות-לאומיות, את ההתקוממויות ממניעים בדלניים ואת האלימות בין קהילות אתניות ודתיות שונות בתת-היבשת ההודית. תחת זאת, חוקרים רבים חשו צורך לבחון מקרוב יותר כיצד מוסדות והנחות האידאולוגיות העומדות בבסיסם מארגנים ידע ומשמעויות לגבי הקולקטיב.

בהקשר זה נודעה לאנתרופולוג ברנרד כוהן (Cohn) השפעה רבה במיוחד. עבודתו החלוצית על המפגש ההיסטורי בין הודו לבין השלטון הקולוניאלי הבריטי עוררה היסטוריונים לבחון מקרוב כיצד צורות שונות של ידע מיושמות בזירות מוסדיות שונות, מייצרות סכמות מיון שונות, ומובילות בסופו של דבר לכינון

סם קפלן

זהויות של גברים ונשים.⁷ במילים אחרות, הנוהגים המנהליים הקולוניאליים ושדות השיח שלהם עיצבו במידה ניכרת את הדרכים שבהן כפיפים בדרום אסיה מדמיינים, חווים ומבינים תהליכים פוליטיים וכלכליים.

לכל אורך מחקריו של כוהן מהדהדים רעיונותיהם החלוציים של ההיסטוריון הצרפתי מישל פוקו (Foucault) ושל מבקר הספרות הפלסטיני-אמריקני אדוארד סעיד (Said), שני הוגים שפתחו אופקים חדשים בפני המחקר ההיסטורי. עבודתו של פוקו הציעה לבחון כוח בדרכים פורות, המתגברות על ההפרדה הקיימת בתאוריה הפוליטית ובהיסטוריוגרפיה הקונבנציונלית בין האינסטרומנטלי לסמלי. בהתמקדותו באופן שבו צורות ידע ממוסדות הופכות להיות מובנות מאליהן ורצויות, הוא הראה כיצד מוסדות דוחקים לשוליים דרכי פעולה וחשיבה חלופיות (ראו Foucault 1984). הדבר המרכזי בתפיסתו הוא המושג 'שיח' (discourse) – תחום ידע ונוהג שהנם ייחודיים מבחינה תרבותית והיסטורית, ואשר יוצרים טענות ממשיות לגבי העצמי, האחר והעולם. במחקריו על אודות ההיסטוריה של תופעות שוליות (כגון פשע, אי-שפיות ומיניות חריגה) הוא דן באופן שבו השיח הדומיננטי מארגן, מקבל לגיטימציה, הופך לציב, איך מתנסים בו וכיצד חולקים עליו. סעיד, שהלך בעקבות תובנותיו של פוקו, חקר את התנאים ההיסטוריים שהביאו לכך שהמחקר המערבי הנו עושה דברו של האימפריאליזם. הוא הראה, באופן ספציפי, כיצד הקטגוריות והלוגיקות של שיח היסטורי (אוריינטליזם), ששיקף את התגבשות החברה המערבית באירופה, שימשו לקביעת ההבדלים, הסיווגים וההיררכיה של עמים לא-מערביים (ראו Said 1979).⁸

בדומה לכך, היסטוריונים של כפיפים מקדישים תשומת לב רבה יותר למוסדות, לסוגיות ייצוג ולטקסטים. עם זאת, המטרה הכוללת היא להביא עדות לצורות חלופיות לבחינת תמורות סוציו-היסטוריות שאינן מתמקדות במדינה וגם לא מעוגנות בהשקפות עולם חילוניות וברציונליות מדעית. לשם כך הם עשו שימוש בשיטות של דקונסטרוקציה, המדגישות תהליכים תרבותיים ולשוניים

7 כפי שרנג'יט גוהה (Guha 1987: vii) כותב במבוא עתיר השבחים לאסופת המסות של כוהן, *An Anthropologist among the Historians and Other Essays*: 'עבור כל מי מאתנו המגלים עניין פעיל בנושא, כתביו של ברנרד ס' כוהן היו מקור למזון אינטלקטואלי במשך למעלה מרבע מאה, מאז ראשית שנות השישים של המאה העשרים'. ראו Cohn 1971, 1987, 1996.

8 סעיד הביא למפעלם של ההיסטוריונים של לימודי כפיפים פרסום עולמי כאשר כתב את המבוא לקובץ המסות: *Selected Subaltern Studies*, Ranajit Guha and Gayatri Spivak (eds.), New York: Oxford, 1988; ראו Sarkar 1994; שני מחקרים מן העת האחרונה מראים כיצד פקידים אירופים גייסו דרכי חשיבה אוריינטליסטיות ופוזיטיביסטיות כדי לבסס יומרות לידע בהקשר המזרח תיכוני: Kaplan 2002 ו-Silverstein 2002.

המפרקים ומעצבים מחדש תפיסות הנוגעות לאינטרסים, להבנות, לתקוות ולמאויים. גישה טקסטואלית זו היא בגדר סטייה קיצונית מההיסטוריוגרפיה הקונבנציונלית (הפוזיטיביסטית), המתייחסת אל המקורות שמהם רוב ההיסטוריונים מלקטים עובדות כ'רעש', שמתוכו ניתן לזקק 'קול' שיטתי ועקיב אך ורק מכוח מיומנויותיו של ההיסטוריון.⁹ ברם, כפי שג'יאן פֶּרְקָאש (Gyan Prakash) מציין (Prakash 1992: 176), מקורות 'מגיעים אלינו כשהם כבר נושאים בתוכם כמה סיפורים'. אם כך, האתגר הוא לחלץ מתוך המקורות את ה'רעשים' של הכפפים, שהקול 'התואם את הגרסה הרשמית' משתיק. פירוש הדבר, בראש ובראשונה, לזהות את כל האסטרטגיות הטקסטואליות שנקטו הן האדונים הקולוניאליים הבריטים הן הבורגנות ההודית הלאומית בהמשך, כדי לעמעם, להחניק או אף להשתיק את התודעה הפוליטית ואת ההתנגדות של האוכלוסיות הכפריות. לשם כך, היסטוריונים של לימודי כפפים בוחנים את העולמות החברתיים והפוליטיים הללו, המתגנבים בחשאי אל תוך המקורות ומשבשים באופן חלקי את שדות השיח המוסמכים.¹⁰ יישומן של אסטרטגיות דקונסטרוקטיביות לניתוח החברה ההודית היה יצירתי ופורר, ולא פעם פרובוקטיבי במובן הטוב ביותר של המילה. כדי להוציא לאור את העמימות, את אי־הבהירויות ואת יחסיותם של שדות שיח, הפנו החוקרים את מבטם אל טקסטים שנכתבו בידי פקידים ומשכילים מבני המקום. כך, למשל, ניקולס דירקס (Dirks) מתחקה אחר הידע הקולוניאלי הבריטי לגבי הקסטות והשפעותיו על הפוליטיקה ההודית ועל החברה ההודית כיום; שהיד אמין מסתמך

9 דקונסטרוקציה, כפי שג'יאן פֶּרְקָאש (Prakash 1992: 172) אומר, 'בפירוש אינה עוסקת בהצגת השרירותיות שבקטגוריות שלנו; מטרתה, תחת זאת, הייתה עד כה להראות שמבנים של משמעות מתקבעים באמצעות אסטרטגיה של התנגדות והיררכיזציה העורכות, מדכאות ודוחקות לשוליים כל דבר המפריע לערכי יסוד'. ערכי יסוד הם אותן מהויות ראשוניות שלא ניתן לפרקן הלאה ליחידות משמעות קטנות יותר.

10 למותר לציין שההיסטוריונים העובדים על טקסט אינם רק מעתיקים. בייצור נרטיב, הם מעריכים ראיות ובוררים נושאים, וחשוב מכול – הם פועלים על פי מערכת כללים ונהלים בכתיבת ההיסטוריה של חברה נתונה. למרות זאת, כפי שהחוקרים של לימודי כפפים מציינים, לעתים קרובות מדי קורה שההיסטוריונים פוזיטיביסטים מחשיבים את העבר מאגר נייטרלי של עובדות שיש לשלוף אותן מתוך פריטים טקסטואליים. מודל האחסון הזה של ההיסטוריה (שבו יכול אדם למצוא רעיונות מן העבר) הוא עדות לעמידותו של רעיון הזיכרון (eikon) של אפלטון במחשבה הפוזיטיביסטית.

11 לעתים קרובות נדמה, עם זאת, שהאתגר בלתי־אפשרי. כפי שציינה ג'יאָרְי סְפִיבַּק (Spivak) במסה המפורסמת שלה: 'Can the Subaltern Speak?', לא ברור כיצד חוקרים יכולים להימנע מלעוות את הקולות של הכפפים, כלומר 'להקשיב (עד תום)' לאותם פרטים ה'מדברים' מחוץ למשלבים הלשוניים והתרבותיים הדומיננטיים (Spivak 1988).

על פרוטוקולים מבתי משפט ועל ראיונות כדי לחקור באילו דרכים זכרו ופירשו בדיעבד את ההתקוממות האנטי־קולוניאלית; דִּיפֶּשׁ צ'קֶרְבֶּאֶרְטִי בוחן את הבעיות שביישום חשיבה ביקורתית אירופית להבנת המודרניות ההודית; גִּיאָן פֶּרְקֶאָשׁ מתווה את התפתחות הסמכות התרבותית של המדע בקרב אליטות הודיות שקיבלו חינוך מערבי; ואֶשִׁישׁ נַאֲנְדִי (Ashis Nandy) בודק את העקרונות הלא־חילוניים של הבנה וסוכנות היסטוריות. ככלל, ניתוחי מקרה נבחרים אלו מציעים משקל נגד לגישות אתנוצנטריות וגורפות של פוליטיקה.

פוליטיקות סותרות של ידע

המעבר מעיסוק ביחסי הגומלין שבין כלכלה לחברה לעיסוק בשיח ובייצוגים עורר תגובות רבות, הן חיוביות הן שליליות, אולם חוקרים מעטים בלבד עסקו ביתרונות ובנקודות התורפה של פרויקט לימודי הכפיפים, לפני ואחרי התפנית ה'טקסטואלית'. רוזלינד או'הנלון (O'Hanlon), היסטוריונית בריטית המתמחה בזוויות וביחסי מגדר בדרום אסיה, היא מקרה יוצא מן הכלל. במאמרה 'Recovering the Subject: Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia' היא מוכיחה יכולת מרשימה להתמודד בצורה ישירה עם הבנתם של חוקרי ההיסטוריה של דרום אסיה את הפוליטיקה והכוח.

או'הנלון, השואבת השראה מפמיניזם ביקורתי, יוצאת נגד הרעיון של הקבלת האוטונומיה הפוליטית של אוכלוסיות כפיפות עם 'הדמות הגברית של הסובייקט־סוכן' – הפרט המודע לעצמו, הרציונלי והפרגמטי הפועל על דעת עצמו (או'הנלון, 197). לדידה, תפיסה אידאלית זו של מושג הסוכנות מובילה לשחזור היסטורי של העשייה הפוליטית באזורים הכפריים בהודו במונחים של סגנון אינסטרומנטלי (בורגני גברי). הֶרואי ככל שיהיה, האינדיבידואל הקולקטיבי הזה מתכחש לרב־גונית בקרב האיכרים ולתודעה האיכרית. ההנחה שיש עמדת סובייקט אחת ויחידה שממנה צומחת התנגדות אינה מביאה בחשבון גורמים כגון דור, ג'נדר ומעמד חברתי בתוך הקהילה. אחרי הכול, אי־אפשר להניח שהחוויות והרגשות היומיומיים של קבוצות נחותות (דוגמת נשים או קסטת טמאים, שדרגתן נמוכה יותר) משותפות לכלל האוכלוסיות הכפריות (כפי שגם לא ניתן להניח זאת לגבי התודעה והסוכנות הפוליטיות שלהן).

הנטייה להכללת יתר בניתוח התנהגות פוליטית מביאה בהמשך להבחנה חדה מדי בין הכפיף והחברה המקומית, מצד אחד, לבין האליטה ומדינות הלאום, מצד

שני. סובייקטים כפיפים אף פעם אינם מנותקים לגמרי משדות השיח הדומיננטיים המעמידים לרשותם את השפה ואת הקטגוריות המושגיות שבאמצעותן מתאפשר להם לבטא את טענותיהם. מי שגורס אחרת יוצר שלא מדעת קו הפרדה מלאכותי (ומעוות מבחינה היסטורית) בין המרכז לשוליים, בין צורות ידע מערביות לתחייתה של תרבות ילידית בעולם השלישי.¹² גם קבוצות דומיננטיות, מצדן, אינן פועלות במנותק מאוכלוסיות כפיפות. כפי שגרמשי והיסטוריונים חברתיים בריטים ציינו, הן שואפות בהתמדה להגיע לקונצנזוס על ידי ניכוס נקודות מבט כפיפות. כך, אליטה לאומית תעשה כל שביכולתה כדי לזכות בהסכמה של אותן אוכלוסיות, שאת הזהויות החברתיות והעשייה החברתית שלהן היא אינה מעריכה, ולעתים קרובות אף לא מכירה בהן. בה בעת היא שואפת להביא את ההמונים לכדי הפנמה של סולם הערכים שלה כחלק מ'השקפה לאומית', וכ'היגיון צרוף' או חשיבה 'ספונטנית' ילידיים, גם אם הדבר פועל נגד האינטרסים המעמדיים שלהם עצמם.¹³ בסופו של דבר או'הנלון דוגלת בבחינה מחודשת של המושגים 'כפיף' ו'התנגדות'. לעתים קרובות מדי, כפי שהיא טוענת במאמר שלה, היסטוריונים של לימודי כפיפים מגבילים את מושג ההתנגדות רק לאותן פעולות שיש בהן מרכיבים של עימות. לשון אחרת, הם מדגישים רק את הסדר הפוליטי והכלכלי שהאוכלוסיות הנחותות נאבקות נגדו. לדעתה, חיוני לפרט את המטרות ואת השאיפות שלמענן הם נאבקים כדי להתייחס באופן מקיף לשלל הדרכים היצרניות שבהן אוכלוסיות נחותות מתמודדות עם שררה. מלבד ההסתייגויות הללו, ביקורתה המשמעותית ביותר של או'הנלון היא על כך שהיסטוריונים של לימודי כפיפים ויתרו על מחקרים אמפיריים של אופני ייצור וביטוייהם בחברות של איכרים. העיסוק בארגון ובתודעה הפוליטיים של מעמדות נחותים פינה את מקומו להבנה פרשנית יותר של המחשבה

12 הנצחת הרעיון בדבר קיומה של תרבות מקומית בלתי משתנה עשויה לשחק לידי אותן תנועות אוטרה-לאומניות הטוענות כי דת ההינדו היא אמת מהותית ועל-היסטורית העומדת בבסיס האומה ההודית. למותר לציין כי תנועות אלה פוסחות על הבדלים בדוקטרינה או בין פלגים שונים בתוך הדת. ראו Chatterjee 1992.

13 ראו Hall 1988. פרשנות מוטעית זאת של המציאות מתומצתת במטפורה המפורסמת של הקמרה אובסקורה (camera obscura) שמרקס ואַנגלס (1977 [1846]: 164) השתמשו בה כדי לתאר תודעה כוזבת בחיבורם האידאולוגיה הגרמנית (*The German Ideology*): 'אם בכל אידאולוגיה מופיעים אנשים ונסיבות חייהם במהופך כמו בקמרה אובסקורה, תופעה זו נובעת באותה מידה מתהליך החיים ההיסטורי שלהם כפי שהיפוך האובייקטים על גבי הרשתית נובעת מתהליך החיים הפיזי שלהם'. לפי ההשקפה המרקסיסטית הזאת, הערכים שאנשים מאמצים כ'אמיתיים' נובעים מאינטרסים מעמדיים תלויי נסיבות היסטוריות המתחזים לערכים תרבותיים, והערכים התרבותיים בתורם מתחזים לאינטרסנטקטים טבעיים.

סם קפלן

הקולוניאלית והפוסט-קולוניאלית במחקר על דרום אסיה. הדגש הוא על קשרי קהילה פרימורדיאליים (ראשוניים), שפה ודת, קסטה וקשרי משפחה (לעתים אותם חוקרים יוצרים שלא מדעת אותן קטגוריות קולוניאליות שהם עצמם התנגדו להן). בתוך הגיחות האינטלקטואליות הללו אל נבכי הפוליטיקה של הזהות הולכת לאיבוד בחינה רצינית של נושאים כגון מקום העבודה, איגודים מקצועיים ומפלגות פוליטיות, המתעלים כולם מעל לקשרים פרימורדיאליים.¹⁴ לדעת או'הנלון רק ההתייחסות ללוגיקה התרבותית של הקפיטליזם ההגמוני, שממנה צומחים התנגדות ושוני, תאפשר לחוקרים לזהות ולהסביר תמורות חברתיות בצורה משמעותית.

הוויכוח הניטש בין היסטוריה חברתית, שבמרכזה תנאי החיים החומריים, לבין לימודי תרבות, המדגישים ייצוגים טקסטואליים, אינו אקדמי גרידא. שתי תפיסות מנוגדות לגבי הפוליטיקה של הידע קשורות קשר הדוק לוויכוח הזה. או'הנלון והיסטוריונים חברתיים הקרובים לדעותיה נאמנים לפרויקט הפוליטי המקורי של לימודי כפיפים, שעניינו שימוש במסגרת אנליטית אחת ויחידה (מרקסיסטית) כדי להסביר כיצד תהליכים קפיטליסטיים פגעו בחברות לא-מערביות, ולהעניק היסטוריה לחייהם של אנשים חלשים מבחינה פוליטית וכלכלית בשם הצדק החברתי והדמוקרטיה. למשימה הפדגוגית הזאת מתנגדים אותם חוקרים הדוחים את כל הנרטיבים השיטתיים והעקיבים העוסקים בשינוי היסטורי עולמי, ובכלל זה אפילו נרטיבים של שחרור. הם שמים דגש רב יותר על קריאות חלקיות ושוניות במחלוקת לגבי החברה כמו גם על התפקיד הקריטי שממלאות האפיסטמולוגיות הקולוניאליות והפוסט-קולוניאליות הדומיננטיות בהסוואת חלוקות חברתיות (Chakrabarty 2000: 108). דעות אלה ביחס למטרות הפוליטיות של המחקר אמנם מנוגדות לכאורה, אך לא בהכרח סותרות. אין זה מקרי שתחיתן של תנועות אתניות, לאומיות ודתיות בעשרים השנים האחרונות חלה בד בבד עם הגלובליזציה בכלכלה ועם התפשטות הצווים הכלכליים הנאו-ליברליים.

תהינה אשר תהינה הסתייגויותיהם של או'הנלון ושל היסטוריונים חברתיים אחרים מן החוקרים של לימודי כפיפים, הרי שבשלושים השנים האחרונות הייתה להם השפעה מרחיקת לכת על המחקר בעולם כולו. ראשית, הם עזרו להביא היסטוריות של אוכלוסיות זנוחות ומדוכאות בעולם הלא-מערבי אל תוך הזרם

14 בדברי התוכחה שלה מובלע דגש יתר על היחיד ועל הלך רוח, גישה אידאליסטית הרווחת בחוגים אקדמיים בארצות הברית. דוגמה טיפוסית להבנה זו של החברה היא הגדרתו של קליפורד גירץ (Geertz) למושג תרבות 'כמערכת סמלים שבאמצעותה מקנה האדם משמעות לחוויה שלו עצמו' (Geertz 1973: 250).

המרכזי בדיסציפלינה ההיסטורית. שנית, לחוקרים העוסקים במדינת הלאום הפוסט-קולוניאלית או בקהילות על-לאומיות ברור כיום, כעניין מובן מאליו, שעליהם לבחון את המורשת הקולוניאלית ואת תצורות המודרניות הספציפיות שהיא הולידה. שלישית, התהיות התאורטיות של חוקרי לימודי הכפפים עוררו היסטוריונים לעסוק ברצינות בגמישותם של רעיונות ונוהגים ובעובדת היותם נתונים לשינוי, להעריך באופן ביקורתי שיטות והנחות מחקריות ולהתייחס להשלכות הפוליטיות של ידע.

ביבליוגרפיה

- Brown, Donald E., 1988. *Hierarchy, History and Human Nature: The Social Origins of Historical Consciousness*, Tucson: University of Arizona Press.
- Chakrabarty, Dipesh, 2000. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- Chatterjee, Partha, 1992. 'History and the Nationalization of Hinduism,' *Social Research* 59: 111-149.
- Cohn, Bernard S., 1971. *India: The Social Anthropology of a Civilization*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Cohn, Bernard S., 1987. *An Anthropologist among the Historians and Other Essays*, Delhi: Oxford University Press.
- Cohn, Bernard S., 1996. *Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India*, Princeton: Princeton University Press.
- Dumont, Louis, 1970. *Homo Hierarchicus*, Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel, 1984. 'Nietzsche, Genealogy, History,' in: Paul Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, New York: Pantheon, 76-100.
- Geertz, Clifford, 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic Books.
- Gramsci, Antonio, 1971. *Selections from the Prison Notebooks*, (trans. Quintin Hoare and Geoffrey N. Smith), New York: International Publishers.
- Guha, Ranajit, 1983. 'The Prose of Counter-Insurgency', in: Ranajit Guha (ed.), *Subaltern Studies II: Writings on South Asian History and Society*, New Delhi: Oxford University Press, 1-42.

- Guha, Ranajit, 1987. 'Introduction', in: Bernard S. Cohn, *An Anthropologist among the Historians and Other Essays*, Delhi: Oxford University Press, vii-xxvi.
- Guha, Ranajit, 1996. 'The Small Voice of History', in: Shahid Amin and Dipesh Chakrabarty (eds.), *Subaltern Studies IX*, New Delhi: Oxford University Press, 1-12.
- Hall, Stuart, 1988. 'The Toad in the Garden: Thatcherism among the Theorists', in: Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and The Interpretation of Culture*, Urbana: University of Illinois Press, 35-57.
- Islamoglu, Huri and Keyder, Caglar, 1987. 'Agenda for Ottoman History', in: Huri Islamoglu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 42-62.
- Kaplan, Sam, 2002. 'Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials: Ethnological Reports on Cilicia', *Comparative Study of Society and History* 44: 344-369.
- Marx, Karl, 1977 [1846]. 'The German Ideology', in: David McLellan (ed.), *Karl Marx: Selected Writings*, Oxford: Oxford University Press, 159-191.
- O'Hanlon, Rosalind, 'Recovering the Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia', *Modern Asian Studies* 22 (1): 189-224.
- Prakash, Gyan, 1990. 'Writing Post-orientalist Histories of the Third World: Perspectives from Indian Historiography', *Comparative Studies in Society and History* 32: 383-407.
- Prakash, Gyan, 1992. 'Can the "Subaltern" Ride? A Reply to O'Hanlon and Washbrook', *Comparative Studies in Society and History* 34: 168-184.
- Said, Edward, 1979. *Orientalism*, New York: Random.
- Sarkar, Sumit, 1994. 'Orientalism Revisited: Saidian Frameworks in the Writing of Modern Indian History', *Oxford Literary Review* 16: 205-224.
- Silverstein, Paul A., 2002. 'The Kabyle Myth: Colonization and the Production of Ethnicity', in: Brian Keith Axel (ed.), *From the Margins: Historical Anthropology and Its Futures*, Durham: Duke University Press, 122-155.

- Spivak, Gayatri Chakravorty, 1988. 'Can the Subaltern Speak?', in: Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and The Interpretation of Culture*, Urbana: University of Illinois Press, 271-313.
- Thompson, E. P., 1963. *The Making of the English Working Class*, London: Gollancz.
- Thompson, E. P., 2001. 'History from Below', in: Dorothy Thompson (ed.), *The Essential E. P. Thompson*, New York: The New Press, 481-489.
- Wallerstein, Immanuel, 1974. *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.
- Williams, Raymond, 1973. *The Country and the City*, London: Chatto and Windus.
- Young, Robert, 1990. *White Mythologies: Writing History and the West*, London and New York: Routledge.

